

La Corona d'Aragó en l'epistolari entre Jerónimo Borao i Víctor Balaguer (1848-1878)

Rafael Roca

Universitat de València

Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació

Departament de Filologia Catalana

Av. Blasco Ibáñez, 32

46010 València (Espanya)

rafael.roca@uv.es

RESUM: L'estudi analitza les vuitanta-una cartes —conservades a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer i en la seua major part inèdites— que el dramaturg i polític Jerónimo Borao envià, entre els anys 1848 i 1878, al polític i intel·lectual català Víctor Balaguer. D'aquesta manera, s'hi assenyala l'interès de Borao a descobrir i difondre la història de la Corona d'Aragó, i també les relacions i els contactes que, quasi sempre a través de Balaguer, establí amb escriptors com ara el català Lluís Roca i el valencià Jacint Labaila. Finalment, s'evidencia com, a diferència dels seus conterrànies, que buscaren relacionar-se amb els cercles madrilenys, l'escriptor romàntic aragonés s'estimà més projectar-se envers el territori catalanoparlant, que en aquells anys es trobava immers en el moviment de recuperació cultural i identitària conegut amb el nom de Renaixença.

PARAULES CLAU: Jerónimo Borao, Víctor Balaguer, Jacint Labaila, Lluís Roca, Renaixença.

The Crown of Aragon in the Correspondence Between
Jerónimo Borao and Víctor Balaguer (1848-1878)

ABSTRACT: This study analyses the eighty-one letters, which are kept in the library of the Víctor Balaguer Museum and are largely unpublished, that the playwright and politician Jerónimo Borao sent to the Catalan politician and intellectual Víctor Balaguer between 1848 and 1878. The correspondence shows Borao's interest in learning about and disseminating the history of the Crown of Aragon and it reveals the relations and contacts Borao established with writers such as the Catalan Lluís Roca and the Valencian Jacint Labaila, almost always through Balaguer. Lastly, the study points to how the Aragonese Romantic writer differed from his contemporaries, who sought to engage with Madrid-based circles, by instead placing a higher value on expanding his presence in the Catalan-speaking territory, then immersed in a movement to restore its culture and identity under the banner of the *Renaixença*, the Catalan renaissance.

KEYWORDS: Jerónimo Borao, Víctor Balaguer, Jacint Labaila, Lluís Roca, *Renaixença*.

L'any 1859, mentre a Barcelona i a València es gestava la restauració dels certàmens literaris coneguts com a Jocs Florals,¹ a Saragossa veia la llum pública el *Diccionario de voces aragonesas*, de Jerónimo Borao, un llibre que ha estat justament assenyalat com una de les primeres manifestacions de l'aragonesisme regionalista: «Sin duda la obra más importante de este periodo, por la que Borao es aclamado, y en donde aflora claramente por vez primera su aragonesismo regionalista es el *Diccionario de voces aragonesas*».² Aquell treball apareixia en el context del romanticisme aragonès, un moviment

1 Josep MIRACLE, *La restauració dels Jocs Florals*, Barcelona, Aymà, 1960.

2 José Eugenio BORA O MATEO, *Jerónimo Borao y Clemente (1821-1878). Escritor romántico, catedrático y político aragonés*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2014, p. 60.

que en els darrers anys ha començat a centrar l'atenció dels estudiosos.³ I ha estat en aquest procés d'anàlisi i coneixement que hom ha distingit, com una de les veus més destacades del període, la figura del saragossà Jerónimo Borao Clemente (1821-1878), poeta, dramaturg, polític i rector de la Universitat de Saragossa en tres ocasions, circumstància que l'erigeix com un dels patriarques aragonesos més prestigiosos de la contemporaneïtat.⁴

Tal com ha afirmat José Eugenio Borao Mateo, els protagonistes del romanticisme aragonès estaven més interessats a fer-se un lloc entre els cercles intel·lectuals de Madrid o Barcelona que no a formar un grup autònom: «Salvo momentos específicos, como los años del primer Liceo Artístico (1839-1846), o los del seminario *La Aurora* (1839-1841), estos escritores [aragoneses] no forman propiamente un grupo, sino que después buscan relacionar-se con los círculos capitulinos, bien en Madrid (Huici, Príncipe) o en Barcelona (Borao)».⁵

Per tant, i encara que la majoria es vincularen als seus homòlegs madrilenys, entre els escriptors romàntics aragonesos en trobem un, si més no —Jerónimo Borao—, que s'estimà més relacionar-se amb els seus col·legues catalans-valencians, sens dubte perquè, com també assenyala Borao Mateo, «los mitos romántico-histórico-aragonesistas que intentaron definir, en particular Borao, coincidieron con los catalanes».⁶ En conseqüència, això situa el nostre autor en una situació de singularitat, respecte als seus col·legues aragonesos, i li confeïx, a ulls dels estudiosos de la renaixença —el moviment de recuperació cultural i identitària en què durant la segona meitat del segle

3 Un dels estudis més remarcables és el de Manuel AGUDO CATALÁN, *El romanticismo en Aragón (1838-1854)*. *Literatura, prensa y sociedad*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2008.

4 La més recent i completa de les biografies de Jerónimo Borao és l'esmentada a la nota 2.

5 José Eugenio BORAO MATEO, *op. cit.*, p. 8.

6 *Ibidem*.

XIX se submergí el territori catalanoparlant— un interès inqüestionable.

Un vast i ric epistolari

Així, doncs, Jerónimo Borao es presenta, als nostres ulls, com un dels més interessants actors d'aquell tímid moviment aragonèsista, ja que la seua activitat recolzà en la història de l'antiga Corona d'Aragó; és a dir, presentà notables lligams amb els territoris català i valencià. Així, la manifestació més eloqüent d'aquestes connexions rau en la pregona relació d'amistat que, des de la dècada dels anys quaranta, si més no, i fins a la seua mort, Borao mantingué amb Víctor Balaguer, que era tres anys més jove, i amb qui no sols l'unien les inquietuds literàries i històriques, sinó també una mateixa filiació política, ja que tots dos eren membres del partit liberal progressista i tenien Práxedes Mateo-Sagasta com a referent.⁷

Com a fruit més visible i eloqüent de la intensa relació que tots dos intel·lectuals mantingueren durant més de tres dècades, i que sobrepassà els àmbits literari i polític per a arribar al personal —«las letras y [...] la amistad [...] son los dos grandes lazos que me unen a ti», li diria Borao en agost de 1866—,⁸ a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer es conserven vuitanta-quatre epístoles, la major part de les quals inèdites, de les moltes més que entre 1848 i 1878 l'escriptor aragonès envià al seu amic i col·lega català. Les cartes, que al llarg d'aquest article analitzem de manera detallada, resulten eloqüents

7 De fet, podem afirmar que les primeres referències públiques que Borao realitzà de Balaguer són de 1845 i varen ser recollides pel setmanari *El Suspiro*; i també que l'amistat entre tots dos ja estava consolidada en 1847. *Ibidem*, pp. 24 i 31.

8 Carta de Jerónimo Borao a Víctor Balaguer, datada el 22 d'agost de 1866. Conservada a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer (BMVB), de Vilanova i la Geltrú: Ms. 358-28.

des de múltiples punts de vista, i retraten prou detalladament la personalitat, els gustos i les preferències de Jerónimo Borao.

D'aquesta manera, podem dir que el conjunt epistolar gira al voltant de dos grans eixos temàtics: l'activitat teatral i cultural en general; i l'activitat política. Entre un tema i l'altre, però, trobem multitud de subtemes i de dades biogràfiques, laborals i familiars de tots dos interlocutors. I el que és més interessant per al propòsit principal del nostre estudi: nombroses al·lusions a persones i esdeveniments que assenyalen quin tipus de relacions culturals i intel·lectuals existien, a la meitat del segle XIX, entre els territoris de l'antiga Corona d'Aragó.

Així, l'anàlisi d'aquesta vasta i interessantíssima col·lecció epistolar té com a finalitat extraure i analitzar tres tipus de referències:

- a) En primer lloc, les al·lusions als escriptors i intel·lectuals de l'àmbit catalanoparlant que Jerónimo Borao, sovint per mediació de Víctor Balaguer, va conèixer i tractar.
- b) En segon, els comentaris i les opinions que meresqueren a l'escriptor aragonès dos esdeveniments literaris de gran transcendència vinculats al moviment de la renaixença catalana: els Jocs Florals de Barcelona de 1868, especials per tractar-se de la desena edició; i el certamen històric i literari que tingué lloc a València en juliol de 1876, a propòsit del sisé centenari de la defunció del rei Jaume I.⁹
- c) Finalment, també seran analitzades les diverses valoracions que Jerónimo Borao realitzà al voltant de la llengua catalana, un idioma que, diguem-ho des del principi, li resultava bastant llunyà i, fins i tot, incòmode. I això malgrat l'estima que manifestà envers el poble català i la seua història.

9 Vegeu: Rafael ROCA, «Teodor Llorente i el certamen en honor de Jaume I (1876)», *Miscel·lània Joaquim Molas*, 4, Barcelona, PAM, 2009, pp. 95-121.

Les relacions amb diversos intel·lectuals catalanoparlants

D'aquesta manera, i pel que fa als intel·lectuals de l'antiga Corona d'Aragó amb qui Borao es va relacionar, un dels noms propis que més protagonisme gaudeix a les epístoles és el de la poetessa castellanenca Amàlia Fenollosa, a qui l'aragonès conegué a l'estiu de 1848, durant el desterrament que Borao patí a Castelló de la Plana, quan ell tenia 27 anys, i ella, 22. Així li ho confessava pocs mesos després, amb data de 26 de gener de 1849, al seu amic Balaguer: «A poco se me desterró a Castellón en donde conocí a Mendía, Aguilera y Fenollosa».¹⁰ D'uns mesos abans, però, de finals de 1848, és la carta en què Borao també explicava que, gràcies a una lletra de Fenollosa, havia sabut que Balaguer s'havia reconciliat amb Joan Mañé i Flaquer, destacat periodista del *Diario de Barcelona* amb qui la poetessa acabaria contraient matrimoni el 12 de setembre de 1851.

Així mateix, sabem també que Borao, Balaguer i Fenollosa varen estar dos o tres anys en constant comunicació escrita; és a dir, formaren el que podríem denominar com un triangle epistolar. Això ho assenyalen les cartes de Fenollosa a Balaguer que també ens han pervingut;¹¹ i el fet que en 1849 Borao comentara a Balaguer: «Hoy escribo a nuestra amiga Amalia, la cual, con la frecuencia no grande con que me escribe, me suele hablar de tu persona, a quien me pinta como tipo del más acabado amor, y del más *acabado* amante».¹² També que aquell mateix any Borao li reprotxara que,

10 Carta de Borao a Balaguer, 26 de gener de 1849. BMVB: núm. 4800002.

11 Un total de quatre epístoles i una composició lírica, datades entre el 30 de juliol de 1848 i el 14 de maig de 1851 i conservades a la BMVB.

12 Carta de Borao a Balaguer, 1849. BMVB: núm. 4900052.

abans que no ell, havia sigut «Amalia la poetisa»¹³ qui li havia fet saber que Balaguer es casava.

Més enllà, per tant, del terreny intel·lectual, el ben cert és que durant els mesos que durà el captiveri de Borao a Castelló, Fenollosa i ell degueren mantenir una relació personal —i fins i tot sentimental— si més no intensa. Així es dedueix de dos comentaris de Borao a Balaguer: en el primer, de data 8 de desembre de 1848, afirmà que, entre el seu cercle d'amistats, «doy un lugar muy preferente a nuestra poetisa Amalia, que sé que ha tomado una gran parte en mi desgracia»;¹⁴ i en el segon, del 26 de gener de 1849, que havia aparegut en el periòdic *La Juventud*, «la poesía que en Castellón me inspiró Amalia».¹⁵

En resposta, potser, a aquella ofrena literària de Borao, el 26 de novembre de 1849 Amàlia Fenollosa publicà, en el *Diario de Zaragoza*, un poema titulat «Amor por desdén» que estava dedicat «a Don Gerónimo Borao, en prenda de mi amistoso afecto»;¹⁶ i el 29 de juliol de 1850, un altre a *El Zaragozano* titulat «El crepúsculo», i novament adreçat «a don Gerónimo Borao en prueba de afectuosa amistad».¹⁷ Aquests i d'altres poemes farcits de desassossec existencial —que Fenollosa també redactà durant aquell temps— han portat Borao Mateo a pensar que, «a tenor del tono y secuenciación de los mismos [poemas], parece que a la vez que Amalia muestra su amistad por Jerónimo refleja igualmente un progresivo y doloroso distanciamiento de él»; i, en conseqüència, a preguntar-se: «¿Hasta qué tal punto habría habido un idilio entre Borao y Fenollosa?».¹⁸ Perquè és cert que la relació entre tots dos finalitzà en el moment en

13 Carta de Borao a Balaguer, 1849. BMVB: núm. 4900064.

14 Carta de Borao a Balaguer, 8 de desembre de 1848. BMVB: núm. 4800029.

15 Carta de Borao a Balaguer, 26 de gener de 1849. BMVB: núm. 4800002.

16 J. E. BORAO MATEO, *op. cit.*, pp. 35-36.

17 *Ibidem*, p. 36.

18 *Ibidem*.

què la castellonenca es casà amb Mañé i marxà a viure a Barcelona; és a dir, en què Fenollosa tancà la porta a qualsevol possibilitat d'afer amorós entre ella i l'aragonès.

Més enllà d'aquesta possible relació sentimental fallida, cal fer notar que el desterrament que Borao va patir en 1848 per terres de Castelló i de València —*id est*, per la part més meridional de l'antiga Corona d'Aragó— «le podría haber estimulado en su reflexión sobre los privilegios de la Unión»;¹⁹ i concretament en un dels seus més exitosos drames històrics: el que escrigué en 1852 i finalment, després de diverses vacil·lacions, en 1864 titulà *Los fueros de la Unión*, una obra que, tal com afirma José Eugenio Borao Mateo, està ambientada a Saragossa en l'any 1348, «cuando tuvo lugar el último de los levantamientos unionistas contra el rey Pedro IV el Ceremonioso, que fue sofocado en la batalla de Épila».²⁰

En aquest sentit, en el de les relacions que l'escriptor aragonès mantingué amb els intel·lectuals valencians, resulta significatiu assenyalar que, a més de Fenollosa, Borao establí contacte amb l'escriptor Jacint Labaila, a qui degué conèixer a través de Víctor Balaguer. D'aquesta manera, sabem que un joveníssim Labaila —de només 16 anys— visità Borao —a Saragossa, cal pensar— en 1849 per a lliurar-li en mà una carta de Balaguer. Així ho assenyala l'epístola que l'autor del *Diccionario de voces aragonesas* enviava pocs dies després al català, on podem llegir:

Me ha visitado Dn. J. Labaila [...] y me ha dado tu carta. [...] Me dices que vendrás pronto y nos haremos algunas charladas, y Lavaila [*sic*] me dice que tu objeto es ir a Monzón, pero que te alargarás a Zaragoza, aunque él cree que esto no será sino dentro de algunos días.²¹

¹⁹ *Ibidem*, p. 43.

²⁰ *Ibidem*, p. 42.

²¹ Carta de Borao a Balaguer, 1849. BMVB: núm. 4900063.

Pel que fa a la relació que unia Labaila i Balaguer, gràcies a les epístoles que el valencià adreçà al català (i que també es conserven inèdites a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer), tenim coneixement que, amb el pas dels anys, l'amistat entre tots dos es consolidà fins al punt que a principis de 1868 l'escriptor valencià es convertí en corresponsal de *La Montaña de Montserrat*, el periòdic que dirigia el català;²² també que, per indicació de Balaguer, Labaila fou mantenidor dels Jocs Florals de Barcelona de 1868 —especials, com ja ha sigut dit—, i hi pronuncià el discurs de gràcies;²³ i que, aquell mateix any, Balaguer prologà el recull líric de Labaila titulat *Flors del Túria*,²⁴ un poemari que, segurament també per indicació del seu amic i mentor, fou publicat a Barcelona, i que passa per ser el primer gran fruit literari que produí la branca valenciana de la Renaixença.²⁵

Pel que fa a la relació entre Borao i Labaila, una de les epístoles que l'escriptor valencià adreçà a Balaguer indica que, a principis de 1866, Labaila es trobà amb Borao «en Zaragoza y en Madrid; estuvo amable y deferente conmigo, regalándome sus obras; yo ya le he remitido un ejemplar de mis poesías para corresponderle, aunque indignamente».²⁶ És a dir, un exemplar del poemari bilingüe *Ecos de la juventud* que Labaila havia publicat a València un any i mig abans, en 1864. D'altra banda, també sabem que els darrers dies d'octubre de 1876 Labaila «me mandó», explicava Borao a Balaguer, «un volumen tuyo con el ruego de que le consagrare un artículo en la *Ilustración*»;²⁷ i que, a principis de 1877, l'aragonès ja

22 Carta de Jacint Labaila a Víctor Balaguer, datada el 7 de gener de 1868. BMVB: núm. 6800010.

23 Carta de Labaila a Balaguer, 6 de febrer de 1868. BMVB: núm. 6800072.

24 Carta de Labaila a Balaguer, 1868. BMVB: núm. 6800807.

25 Vegeu Rafael ROCA, *El valencianisme de la Renaixença*, Alzira, Bromera, 2011, p. 208.

26 Carta de Labaila a Balaguer, 28 d'abril de 1866. BMVB: núm. 6600020.

27 Carta de Labaila a Balaguer, 2 de novembre de 1876. BMVB: núm. 7601303.

havia publicat una crítica del recentment editat volum *Poesías serias y jocosas*, de Labaila.²⁸

Dels marges del Túria als del Ter, l'epistolari entre Borao i Balaguer també permet saber que l'escriptor aragonés es relacionà amb el gironí Albert de Quintana i Combis (1834-1907), poeta i polític fusionista, gran amic de Balaguer i peça clau del període inicial de la renaixença, sobretot per la funció d'enllaç que realitzà entre els escriptors d'una banda i l'altra dels Pirineus.²⁹ Així, el 2 de febrer de 1872 Borao comunicava a Balaguer que l'havia visitat Quintana, aleshores governador d'Osca. I, laconic, hi afegia que el seu tracte «me gustó».³⁰

I del Ter al Segre, les cartes encara expliquen que l'intel·lectual aragonés establí contacte amb l'escriptor lleidatà més significatiu del moment, Lluís Roca i Florejachs (1830-1882), a qui Borao conegué personalment —de la seua obra, ja en tenia notícia— durant un dels seus períodes de descans estiuenc. Així, a la carta que adreçà a Balaguer el 22 d'agost de 1866 podem llegir: «He tratado en Panticosa a Lusi [*sic*] Roca (*de Lleyda*) que me ha parecido de muy buen carácter, y escuso decir que de buen talento, porque ese ya lo tenía mostrado en sus obras».³¹ I a qui, almenys, tenim constància que tornà a veure nou anys després, en abril de 1875.³²

A banda dels esmentats, d'altres escriptors catalans —sempre amics de Balaguer— amb una certa significació cultural i literària apareixen citats a les cartes que redactà Borao, com per exemple el periodista i polític Lluís Cutchet i Font (1815-1892), historiador, poeta i president dels Jocs Florals de Barcelona de 1876, «tan aficio-

28 Carta de Labaila a Balaguer, 7 de febrer de 1877. BMVB: núm. 7700124.

29 Vegeu Dolors VILAMITJANA, «Albert de Quintana, entre la Renaixença i el felibritge», *Revista de Girona*, núm. 245, novembre-desembre 2007, pp. 85-93.

30 Carta de Borao a Balaguer, 2 de febrer de 1872. BMVB: 7200247.

31 Carta de Borao a Balaguer, 22 d'agost de 1866. BMVB: Ms. 358-28.

32 Carta de Borao a Balaguer, 1 d'abril de 1875. BMVB: núm. 7500227.

nado a mis versos y a mi persona»,³³ comentà Borao sobre ell en gener de 1864.

L'estrena de *Los fueros de la Unión* a Barcelona (1864)

Com hem asseverat al principi, a diferència de la major part d'intel·lectuals aragonesos coetanis, Borao se sentí més atret per l'activitat que portava a terme la intel·lectualitat catalana que no la madrilenya. I una de les proves que més ho evidencien són les ganys que manifestà d'estrenar les seues obres dramàtiques a Barcelona, per a la qual cosa se serví de l'íntima amistat amb Balaguer. Així, a la carta datada el 14 de novembre de 1863, Borao comentava, respecte a la possibilitat d'estrenar *Los fueros de la Unión* a la Ciutat Comtal: «Aragón está influyendo visiblemente sobre Cataluña. Mis instrucciones se reducen a que hagas y deshagas en el asunto de mi drama y otros enteramente a tu arbitrio».³⁴ És a dir, conferia a Balaguer plena potestat perquè decidira allò que trobara més convenient.

Un mes després, el 13 de desembre i sobre el mateix tema, Borao assegurava: «Para mi este asunto es de una importancia inmensa por un millar de razones, algunas de las cuales puede que no adivines. No extrañes, por tanto, que yo te obligue ahora a servirme mucho y a distraerte mucho de otras cosas tuyas»; i li consultava si trobava convenient «que yo escriba a Mañé diciéndole que el *Fuero* es mío, porque siendo tan fácil que por si propio lo sepa, podría yo evitar la hostilidad de sus falanges».³⁵ Senyal, doncs, que preveia una crítica hostil.

33 Carta de Borao a Balaguer, 12 de gener de 1864. BMVB: núm. 6400012.

34 Carta de Borao a Balaguer, 14 de novembre de 1863. BMVB: núm. 6300068.

35 Carta de Borao a Balaguer, 13 de desembre de 1863. BMVB: núm. 6300124.

Al cap de dos dies, l'aragonés preguntava: «¿Cuándo se hará al cabo el *Fuero*? Qué significa *después de fiestas*? Porque estas son tan elásticas que pueden significar la Pascua, lo que va de año y lo que va hasta Reyes». I feia dos encàrrecs a Balaguer: «Que nada se haga a despecho de los actores, que son los que suelen salvar o hundir las obras»; i «que si llegases a creer en cualquiera situación de las cosas que mi obra no había de parecer bien al público, procurases retirarla». ³⁶ El seu temor al fracàs era més que evident.

En vespres de Nadal, el 23 de desembre de 1863, Borao encara comentava: «Acepto los cortes que hagáis [...]. Si te convencieses tú o te convencieran de que el drama, por cualquier concepto, podía no agradar al público, estás autorizado para retirarlo. Pero si se ha de hacer no andéis con constantes aplazamientos, pues esto me parece mal y se lo parece al público». ³⁷ Segurament perquè Balaguer li havia escrit comentant-li la conveniència de retallar l'obra.

Finalment, l'estrena de *Los fueros de la Unión* tingué lloc, i amb notable èxit, el 2 de gener de 1864 al Teatre Principal de Barcelona. L'eufòrica epístola que Borao adreçà a Balaguer deu dies després així ho evidència: «No sé como pintarte lo agradecido que me tienes; y no sé si me crearás, pero entre el placer del triunfo literario, que para mi es de una gran importancia, y el placer de haber tenido en ti tan buen amigo, estoy todavía más satisfecho de esto que de aquello. [...] Gracias, gracias, gracias!». Per a concloure, en referència al públic català: «Ya puedes figurarte cuanto me satisface haber merecido u obtenido los aplausos de ese gran pueblo al cual prefiero sobre todos». ³⁸ Que no deixa de ser una afirmació ben eloqüent.

Ple de satisfacció i admiració, dos dies després, el 14 de gener, i a propòsit d'una mena d'acte d'homenatge o reconeixement que,

³⁶ Carta de Borao a Balaguer, 15 de desembre de 1863. BMVB: núm. 6300125.

³⁷ Carta de Borao a Balaguer, 23 de desembre de 1863. BMVB: núm. 6300109.

³⁸ Carta de Borao a Balaguer, 12 de gener de 1864. BMVB: núm. 6400012.

aprofitant l'èxit de la representació, Balaguer devia haver-li proposat celebrar a Barcelona, Borao preguntava «si sería o no oportuno el que, como aumento o novedad de aquel día, se leyese [...] mi oda a Barcelona con motivo del ferro-carril».³⁹ L'aragonés es referia a la poesia «Zaragoza a Barcelona» que havia redactat en 1856, amb motiu de l'inici de les obres de la línia de tren Barcelona-Saragossa, que fou finalitzada l'1 d'agost de 1861.⁴⁰ Es tractava d'una composició que, tot mirant al futur, cantava l'acostament i la unió entre dues capitals de l'antiga Corona d'Aragó. Els darrers versos d'aquell poema, ben eloqüents, diuen així:

Las naciones se funden, la Paz llega:
no forma ya corazas el villano;
el noble obrero su metal despliega,
y teniéndolo paciente en larga vía,
para que, en brazos del vapor un día,
común a todos sea
una nación, un pueblo y una idea.
Para que himnos levante de su pecho
la que fue de Aragón rica corona,
al ver que, en lazo estrecho,
a nueva vida y porvenir renacen,
su mano uniendo, Augusta y Barcelona.

Dues fites literàries que captivaren Borao

Tant o més eloqüents que els noms dels escriptors catalanoparlants —pertanyents, en major o menor mesura, al moviment de la renai-

³⁹ Carta de Borao a Balaguer, 14 de gener de 1864. BMVB: 6400014.

⁴⁰ J. E. BORAO MATEO, *op. cit.*, pp. 54-55.

xença— que Borao va conèixer i tractar, i que com hem pogut comprovar deambulen al llarg de les epístoles que adreçà a Balaguer, resulten també ben significatives les referències que hi trobem a dues convocatòries literàries de gran transcendència i significació per al desenvolupament de la renaixença, tant a Catalunya com al País Valencià; dues fites líriques que, per diferents motius, captivaren Borao.

Així, en primer lloc, cal destacar les diverses al·lusions que l'escriptor aragonès realitzà als Jocs Florals de Barcelona de 1868, dels quals degué tenir coneixement detallat a través de Víctor Balaguer, que en fou el màxim impulsor, i que, de fet, hi actuà en qualitat de president del consistori de mantenidors.⁴¹ D'aquesta manera, amb data 5 de febrer de 1868, Borao exclamava: «Me han complacido tu dedicada a Mistral y su contestación»;⁴² comentari que ha de fer referència a la carta d'invitació que Balaguer degué cursar al líder dels felibres provençals per tal de convidar-lo a assistir al concurs, i també a la resposta afirmativa de Mistral. Però, com en tenia coneixement Borao? Doncs, sens dubte, perquè és molt probable que Balaguer, content i satisfet per l'èxit de la gestió realitzada, haguera enviat còpia de totes dues comunicacions al seu amic aragonès, que mitjançant aquest breu comentari n'acusava la recepció.

Vora tres mesos després, el 28 d'abril, Borao escrivia novament al seu amic català per a, entre altres coses, comunicar-li que havia llegit a la premsa que Balaguer tenia «un ilustre huésped» —és a dir, Mistral, a qui l'aragonès qualificava com a «el príncipe felibre»—; i que es congratulava de comprovar que el seu amic català havia «sabido dar este año a los Juegos florales una importancia extraordinaria».

41 Sobre els Jocs Florals de Barcelona de 1868, vegeu Rafael Tasts, *Els Jocs Florals de Barcelona en l'evolució del pensament de Catalunya (1859-1958)*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1997, pp. 49-57.

42 Carta de Borao a Balaguer, 5 de febrer de 1868. BMVB: núm. 6800067.

ria en época ciertamente bien contraria». «Es un nuevo triunfo tuyo»,⁴³ conclouïa.

Finalment, el 17 d'agost de 1868, tres mesos després de la festa, Borao s'adreçava novament a Balaguer per a confirmar-li que «hoy me ha dado mi sobrino [...] la fotografía que para mi le diste»; i també que, al llarg d'aquella jornada, «solamente he contemplado tu hermosa fotografía y las del grupo de sublimes locos que os habéis reunido como hermanos en Apolo».⁴⁴ De quines imatges concretes devia tractar-se? Resulta difícil saber-ho. De tota manera, és quasi segur que, entre les fotografies que Balaguer envià a Borao, figuraria la de grup que, en els dies posteriors als Jocs Florals de 1868 —exactament el 8 de maig—, disset escriptors catalans, provençals i valencians, amb Frederic Mistral i Víctor Balaguer com a caps visibles —i molt a prop seu, per cert, Quintana i Roca—, es feren al claustre gòtic del Monestir de Montserrat, i que és una de les imatges més simbòliques i representatives de la renaixença —i potser també la més reproduïda.⁴⁵ Del que no hi ha dubte és que Borao s'hi referia amb admiració, joia i, possiblement, també una miqueta d'enveja. No d'una altra manera es pot entendre que qualificara aquells escriptors com a «grupo de sublimes locos» i «hermanos en Apolo».

Potser per això, perquè s'hauria afegit de bon grat a aquella reunió literària que en maig de 1868 féu cap al monestir de Montserrat, vuit anys després, en juliol de 1876, trobà en el certamen que la ciutat de València havia convocat en honor de Jaume I a propòsit del cinquè centenari de la seua defunció, l'ocasió de sumar-se, ni que

43 Carta de Borao a Balaguer, 28 d'abril de 1868. BMVB: núm. 6800238.

44 Carta de Borao a Balaguer, 17 d'agost de 1868. BMVB: núm. 6800406.

45 Trobareu una bona reproducció d'aquesta imatge, juntament amb un comentari explicatiu, al catàleg *Teodor Llorente, patriarca de la Renaixença*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2011, pp. 396-397.

fóra des de la distància, als poetes i literats que, en record d'un dels monarques més admirats i mitificats de la Corona d'Aragó,⁴⁶ es donaven novament la mà a la vora del riu Túria. Així, tal com Borao explicava a Balaguer mitjançant carta datada el 4 de setembre d'aquell any, «desde el Santuario [de Misericordia] escribí un soneto a vosotros, los poetas lemosines, y no sabiendo si tú estabas en Valencia y dudando a quien remitirlo, lo envié al secretario del Ayuntamiento».⁴⁷

Efectivament, Balaguer —com Quintana, Aguiló i d'altres— s'havia desplaçat fins a València per a assistir al certamen.⁴⁸ Però tot sembla indicar que el sonet de l'aragonès no arribà al seu destí, és a dir, els organitzadors del certamen: «Este», en referència al secretari de l'Ajuntament, «no me ha contestado», prosseguia Borao, «[y] el soneto indudablemente no se utilizaría ni por decirlo así llegaría a su destino».⁴⁹ De manera que, finalment, decidí publicar-lo al número de *La Ilustración Española y Americana* corresponent al 22 d'agost de 1876, revista en què, com sabem, Borao col·laborà freqüentment durant els darrers anys de la seua vida.⁵⁰ Aquell sonet, titulat «Un saludo. A los poetas reunidos en Valencia para celebrar el sexto Centenario de Don Jaime el Conquistador», està datat el 22 de juliol al Santuari de Misericòrdia, i diu així:

Ya que falte a mi numen fantasía,
ya que a mi ronca voz falte cadencia
para cantar, de Jaime en la presencia,
al gran rey de esta grande monarquía;

46 Antoni FURIÓ, *El rei conqueridor. Jaume I: entre la història i la llegenda*, Alzira, Bromera, 2007.

47 Carta de Borao a Balaguer, 4 de setembre de 1876. BMVB: núm. 7600858.

48 Sobre aquella estada de Víctor Balaguer a València, vegeu Rafael ROCA, *Teodor Llorente, líder de la Renaixença valenciana*, València, PUV, 2007, pp. 185-189.

49 Carta de Borao a Balaguer, 4 de setembre de 1876. BMVB: núm. 7600858.

50 J. E. BORA0 MATEO, *op. cit.*, p. 109.

modesta flor de las que el Ebro cría,
vaya en ofrenda a la sin par Valencia,
al pie del ara que la gaya ciencia
hoy levanta a la santa poesía.

Siglo es este de duda y de combate,
que ha de dejar de si largas memorias;
pero aun en él la poesía late,
y ella es del himno de pasadas glorias,
ella es el arbol de toda aurora,
ella la sola que en las tumbas llora.

Amb aquesta composició, que presenta la poesia com l'himne i el record de passades glòries i l'anunci d'un nou dia, Borao expressava, si més no, tres sentiments: *a*) l'esgotament físic que, a conseqüència de la manca de salut, patia per aquell temps (i que, de fet, el va conduir a la mort només un parell d'anys després); *b*) la seua admiració envers Jaume I, el més simbòlic i mitificat dels reis de la Corona d'Aragó; i *c*) la seua voluntat de contribuir a un acte protagonitzat pels poetes de la renaixença —de «la gaya ciència», tal com s'hi afirma—, entre els quals es comptaven grans i bons amics seus.

«Vuestro bárbaro dialecto»

Finalment, no em sé estar de recollir les al·lusions i les valoracions que, al llarg de les epístoles que adreçà a Balaguer, Borao realitzà al voltant de l'estatus, la importància i la vitalitat de què durant els anys seixanta i setanta del segle XIX gaudia la llengua catalana, i que sovint estan presidides per la ironia, si no directament pel sarcasme.

Així, els dos primers comentaris que voldria destacar són de principis de 1868, i venien motivats per l'anunci de traducció al

català del drama *Don Joan de Serrallonga*, de Balaguer, que havia vist la llum deu anys abans en castellà. En aquella carta, Borao li comunicava que, en els dies previs, estava previst representar a Saragossa, «y a beneficio íntegro de los pobres, tu *Serrallonga*» en castellà; però que, finalment, la funció no s'havia portat a terme perquè no fou aprovada pel censor. I tot seguit hi afegia: «Me alegro de que lo traduzcas. Causará gran efecto en vuestro bárbaro dialecto».⁵¹

Poc temps després, el 28 d'abril de 1868 —quan la nova versió ja havia sigut editada i, segurament, representada a Barcelona—, Borao es dirigia novament al seu amic català per a traslladar-li: «Mi más cordial enhorabuena por el triunfo que nuevamente has conseguido con tu *Serrallonga* catalán. Comprendo que si en extranjero —en referència al castellà— gustó mucho siempre, ahora en bárbaro nacional ha debido alborotar a esos cerriles. En efecto, me ha ocurrido que vuestra lengua tiene algo de *bandida*. He recibido el ejemplar, y (fuera bromas) me han sabido bien las tres o cuatro escenas que he leído».⁵² Unes paraules que mereixen dos comentaris, si més no: en primer lloc, el to humorístic —explícit— que Borao hi utilitza; i, en segon, que l'aragonès no devia estar gens avesat a escoltar ni llegir en català.

La tercera valoració és de 1869, i fou formulada des de Panticosa estant, on havia passat una temporada estival i on, com sabem, havia conegut l'escriptor lleidatà Lluís Roca. Panticosa devia ser una estació estival molt freqüentada per famílies procedents del Principat, que s'expressarien habitualment —íntimament— en la llengua pròpia; i és així que, en aquest sentit, Borao hi afirmà: «Oigo hablar bastante catalán sin que me duela la cabeza, que tengo hecha a prueba de bomba».⁵³

51 Carta de Borao a Balaguer, 1868. BMVB: núm. 6800785.

52 Carta de Borao a Balaguer, 28 d'abril de 1868. BMVB: núm. 6800238.

53 Carta de Borao a Balaguer, 13 d'agost de 1869. BMVB: Ms. 359-24.

La quarta i última valoració està extreta d'una carta de 1876. L'aragonès es referia a un article que havia llegit a *La Iberia*, segurament a propòsit d'un discurs de Balaguer, i per això asseverava: «Tu opinión respecto al idioma vulgar y literario catalán era la mía». Per a concloure: «Como prueba de que voy entrando en la idea de que el catalán, brutal y todo, es un idioma y su literatura es literatura, encargué y tengo sobre la mesa, pero no los he podido leer, los dramas de Pitarra el *Ferrer de Tall* y la *Dida*».⁵⁴ La qual cosa sembla assenyalar un incipient —i una mica tardà, però— interès de Borao a aprendre el català, malgrat no haver pogut llegir encara cap dels dos drames... Per aquell temps, però, l'aragonès ja es trobava malalt, i ni les múltiples ocupacions ni les seues debilitades forces no li degueren donar massa treva per a iniciar-se en la literatura d'un idioma a la vegada pròxim i llunyà per a ell.

«Bárbaro dialecto», «bárbaro nacional», llengua «bandida», idioma «brutal», llengua que esvalota els rústecs que la parlen i és susceptible de provocar mal de cap entre els qui l' escolten..., són algunes de les consideracions, aparentment ben poc amables, que Borao utilitzà per a qualificar el català. Remeten a llengua primària, ancestral i salvatge, a la situació entre subalterna i fugitiva que, amb relació al castellà, l'idioma oficial, ocupava la llengua catalana durant aquell període. I essent com estan adreçades —des de la pregona amistat—a un català com Balaguer, i coneixent l'admiració que Borao sentia pel poble català, només poden ser enteses des de la ironia.

De tota manera, però, no deixen de ser unes expressions unidireccionals i intencionades que condueixen a pensar dues coses: que l'escriptor aragonès s'hauria estimat més un poble català que s'expressara únicament en castellà, la relació amb el qual li hauria resultat així més còmoda, menys problemàtica des de múltiples punts de vista; i que, de no haver sigut per la pregona relació d'amistat que

54 Carta de Borao a Balaguer, 1876. BMVB: núm. 7600850.

l'unia a Balaguer, Boraó tenia molts punts per a esdevenir el que habitualment es coneix com un anticatalanista lingüístic. Siga com siga, en la seua admiració envers la història i la idiosincràsia del poble català, diríem que la llengua no ocupava cap lloc central. Ans al contrari, era més aviat observada com un entrebanc.

En els fonaments del nacionalisme aragonès

En la biografia que en 2014 dedicà a Jerónimo Boraó, i que hem citat de manera repetida al llarg de l'article, José Eugenio Boraó Mateo es preguntava, ben oportunament, perquè la labor literària, històrica i periodística que realitzà l'intel·lectual aragonès, i que presenta molts punts de contacte amb la que desenvolupà a Catalunya el seu amic Víctor Balaguer, no alimentà «conceptualmente un «renacimiento» cultural en Aragón, semejante a la Renaixença catalana, o anticipó un aragonésismo político como el que se desarrolló en Cataluña a partir de las Bases de Manresa (1892)». ⁵⁵ I conclouïa que, entre els diversos factors que ho expliquen, han de tenir un gran pes aquests tres: «la falta de receptividad local»; «el centralismo de Madrid, que era quien sancionaba la calidad de las obras literarias»; i «la existencia de una industrialización más débil y por tanto una burguesía menos comprometida». ⁵⁶

En aquest sentit, en 1996 Antonio Peiró afirmà que «si buscamos en el nacionalismo aragonés las mismas características que el nacionalismo catalán, vasco, gallego o valenciano no las encontraremos». ⁵⁷ Entre altres coses, podríem afegir, perquè Aragó no té, com

⁵⁵ J. E. BORAÓ MATEO, *op. cit.*, p. 9.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 136.

⁵⁷ ANTONIO PEIRÓ, *Orígenes del nacionalismo aragonés (1908-1923)*, Zaragoza, Rolde de Estudios Nacionalista Aragonés, 1996, p. 14.

la resta d'aquests territoris, una llengua pròpia i diferent del castellà. I encara que l'afirmació de Peiró és certa pel que respecta al nacionalisme de principis del segle xx, no ho és tant pel que fa al particularisme de dècades anteriors, ja que si reculem una mica en el temps trobarem que existeixen nombrosos punts de contacte entre el provincialisme aragonès i el valencià de la segona meitat del segle XIX, sobretot si deixem de banda el component lingüístic.

Així, si prenem com a exponents del provincialisme aragonès i valencià dels anys seixanta i setanta del segle XIX dos escriptors com Jerónimo Borao i Teodor Llorente, respectivament, i comparem els seus idearis i les seues actuacions, trobarem que les similituds que presenten són més que manifestes. D'entrada cal dir que tots dos se sentien compromesos amb la construcció de l'estat liberal espanyol i la restauració borbònica; i que, tal com Borao féu amb Aragó, també Llorente s'esforçà a estudiar i recuperar la història i la identitat del País Valencià; però des d'un punt de vista exclusivament cultural, sense trencar ni entrar en conflicte amb el marc polític espanyol, ja que «la Renaixença no va fer cap afirmació política de la identitat valenciana que no fos específicament espanyola».⁵⁸

D'altra banda, de la mateixa manera que en 1860, a l'obra *La imprenta en Zaragoza*, Borao es queixava del «monopolio privativo y prohibitivo que con una tiranía, verdaderamente sistemática, ejerce de suyo la corte»,⁵⁹ i se sentia víctima de la «força centrípeta de Madrid» que minava la consciència aragonesa dels seus coetanis,⁶⁰ també Llorente, en la dècada dels anys seixanta i en repetides ocasions, demanà la descentralització econòmica, administrativa i moral de l'Estat espanyol, però no la política. Afirmava literalment

58 Ferran ARCHILÉS, «Acords i desacords. Valencianisme polític i identitat valenciana contemporània», *Afers*, núm. 55, 2006, p. 486.

59 Citat per J. E. BORAO MATEO, *op. cit.*, p. 66.

60 *Ibidem*, p. 78.

l'escriptor valencià en novembre de 1868, poques setmanes després de la revolució Gloriosa: «Ardientes partidarios nosotros de la descentralización, habiendo hecho de esta palabra el grito de guerra contra el gobierno caído, creerán algunos quizás que seremos simpáticos al federalismo republicano. De ninguna manera. Queremos una descentralización administrativa y económica muy amplia, con un poder político central muy fuerte».⁶¹

Siga com siga, resulta innegable que, malgrat no tenir cap voluntat a trencar políticament amb Espanya, Llorente i Borao contribuïren a recuperar i definir una identitat i una manera de ser, ni que siga únicament en termes regionals, que trobava les seues arrels en l'època de major esplendor de la Corona d'Aragó; i que l'acumulació de materials històrics, literaris, artístics, etnogràfics... que aquests dos intel·lectuals portaren a terme durant el segle XIX fou posteriorment aprofitada, ja en ple segle XX i de manera més o menys directa, per a la construcció d'una identitat expressada, ara sí, en clau nacional, enfrontada a l'espanyola.⁶²

És a dir, i en resum, podem afirmar que, fins i tot *malgrat ells*, tant Borao com Llorente contribuïren al naixement de l'aragonesisme polític i del valencianisme polític, respectivament. Uns moviments que prendrien cos durant la primera dècada del segle XX i que, amb diferent intensitat i fortuna, han arribat fins als nostres dies. I el que resulta evident és que en l'aportació cultural i literària de Borao —com també en la de Llorente, encara que no tant— exercí un paper estimulador i una influència fonamental Víctor Balaguer.⁶³

61 Teodor LLORENTE, *Escritos políticos (1866-1908)*, València, Diputació de València, 2003, p. 159.

62 «Seria tasca d'una altra generació imaginar la identitat valenciana com una identitat oposada a l'espanyola», Ferran ARCHILÉS i Manuel MARTÍ, «Satisfaccions gens innocents. Una reconsideració de la Renaixença valenciana», *Afers*, núm. 38, p. 67.

63 Sobre les estretes relacions entre Teodor Llorente i Víctor Balaguer, vegeu: Rafael ROCA, *Teodor Llorente, líder de la Renaixença valenciana*, València, PUV, 2007, pp. 171-225.

Una pregonia relació d'amistat que estimulà Jerónimo Borao a descobrir i imbuir-se en la història de la Corona d'Aragó, i que, a la llum de les epístoles analitzades, sembla fora de tot dubte que l'intel·lectual aragonès percebé amb intensitat i vitalitat, amb voluntat de futur.

Copyright © 2016. Aquesta obra està subjecta a una llicència de Creative Commons mitjançant la qual qualsevol explotació n'haurà de reconèixer els autors, citats a la referència que apareix a l'inici del document.